

ТЕМА 1

СТАНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (ПЕРІОД ДО V СТ. Н.Е.)

1.1. Становлення та розвиток історії економіки та економічної думки

Дослідження економічної історії в цілому та історії української економічної думки зокрема – необхідна умова опанування здобутками світової та вітчизняної економічної науки. Тільки добре знаючи її ретроспективу, логіку і закономірності розвитку, практичні результати, можна вивести економічну науку в Україні на загальнолюдські шляхи, свідомо подолати ті теоретичні та ідеологічні анахронізми, які заважають цьому процесу.

В історії світової економічної науки дослідження напрацювань славетних попередників і віхи становлення та розвитку господарства почали вивчати в середині XIX ст. у Німеччині. Передумовою звернення до цього наукового напрямку виступила природна необхідність досліджень економічної історії окремих країн (регіонів, цехів, спілок й інших суспільних інститутів). Відтак, саме німецькі вчені визначили відхід від вивчення суто загальних законів розвитку, що відбувалось у рамках класичної політичної економії.

В Україні наприкінці XIX – початку XX ст. плеядою науковців звернуто увагу на особливості і циклічність економічного розвитку, визначено загальні закономірності господарського розвитку та вплив різних чинників на його динаміку. Чільне місце належить працям В. Вернадського, С. Подолинського, Є. Слуцького.

У середині XX століття у Франції була презентована «нова історична наука», засновниками якої виступили Люсьєн Февр і Марк Блок. Вона поєднувала та визнавала в рівній мірі як

дослідження економіки, так й історії. Відома в наукових працях як «школа Анналів» (від франц. *la annales* – часопис), вона закликала відійти від усталених в історіографії пріоритетів щодо писемних, архівних джерел, від історії подій, і перейти до проблем сучасності, залучаючи до їх вирішення досвід людей минулого, шляхом відтворення цілісного уявлення про їхнє життя (а не лише окремих його сторін) [1; 2; 3]. Особливу увагу в їх працях віддано повсякденному життю людини, а не аналізу еліт; адже наявний потенціал, менталітет, масова свідомість спричиняють доволі вагомий вплив на розвиток економічних подій в їх історичній послідовності. Останні якнайкраще характеризують культуру і життя населення, а ментальність визначає модель поведінки людини та розкриває закономірності розвитку, логіку історичних процесів причини подій.

У повоєнні роки в анналів почав домінувати економічний вектор, що було зумовлено очолюванням часопису Фернаном Броделем у 1956 р. Крім того, у 1960 році Жаком Ле Гоффом видано працю «Цивілізація середньовічної історії». Відтак, інтереси школи почали зосереджуватися на реконструкції економічних відносин, головним чином «матеріального життя» минулого, тісно пов'язаного з повсякденністю й існуючою у часі «великою тривалістю».

Необхідно відзначити, що школа, яка від початку мала «антропологічний вектор» [4], виховала вже чотири покоління послідовників та має значну кількість історіографічних течій, зокрема: нову історію економіки, нову соціальну історію, історичну демографію, історію ментальностей, історію

¹ История «Новой исторической школы» [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ethnopsychology.narod.ru/study/mentality/history.htm#_ftn1. – Назва з екрану.

² Ревель Ж. История ментальностей: Опыт обзора [Текст] // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» [коллективный труд]; Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – М.: Наука, 1993. – 208 с. – С. 51–58.

³ Ле Гофф, Жак. Цивилизация средневекового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 560 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nektolukas.ru/knigi/zhak-le-goff-civilizaciya-srednevekovogo-zapada/#more-10>

⁴ История ментальностей, историческая антропология [Текст]: зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Институт всеобщей истории РАН; Российский Государственный Гуманитарный университет; Сост. Е. М. Михина. – М.: РГГУ; Институт всеобщей истории РАН, 1996. – 255 с. – ISBN 5-201-00468-7. – С. 5–8.

повсякденності, мікроісторію тощо⁵.

Проте, незважаючи на нові наукові школи, до середини 80-х років ХХ ст. історія господарства все ще існувала обабіч історії і економіки. Еволюція економічних поглядів і концепцій відбувалася під впливом практичних потреб, у процесі порівняння і узгодження різних підходів, позицій, методів, при певній консервативності і безперечній спадковості знань і висновків. *Факторами, під впливом яких формувалися і продовжують розвиватися економічні погляди і концепції, є:*

- об'єктивні умови, потреби та інтереси живої економічної практики;
- праці й погляди представників більш ранніх концепцій, їх підходи, термінологія, проблематика;
- взаємовплив національних шкіл;
- розвиток суміжних розділів економічної науки – статистики, математики, демографії, соціології та ін;
- удосконалення методів наукового дослідження;
- розширення (зміна) тематики і поглядів на предмет економічної науки;
- взаємозв'язок і узгодження окремих розділів економічної теорії, наявність або, навпаки, відсутність внутрішньої логічності, поєднання економічних законів і категорій.

Інтерес до історії економіки та економічної думки почав зростати в останні 15–20 років. Зокрема, у 1993 році американські вчені Роберт Фогель і Дуглас Норт отримали Нобелівську премію за розробку економічних методів вивчення історії. А в Україні запроваджено програми вивчення наукових дисциплін «Економічна історія», «Історія економічних вчень», «Історія економіки та економічної думки».

Основними методами дослідження, що використовуються в історії економіки та економічної думки визначено:

- спостереження економічних явищ;
- економічний аналіз;
- статистичний аналіз;
- лабораторні та інші контрольовані експерименти та ін.;

⁵ Сьогодні часопис школи, заснований 1929 р., має назву: «Аннали: економіки, суспільства, цивілізації». – прим. авт.

– фактографічний (позитивістський) та концептуальний способи історичного дослідження⁶ тощо.

Матеріалами для досліджень також виступають археологічні розкопки, демографічні дані, писемні літературні та наукові джерела.

Отже, становлення історії економіки та економічної думки пройшло тривалий шлях до розуміння як необхідної складової сучасного знання та продовжує розвиватися з урахуванням нових, суспільно-історичних та економічних умов.

1.2. Періодизація історії економіки

З часу виникнення історії господарства існує багато *підходів до її періодизації*, тобто до поділу історії господарства на її окремі етапи та періоди. Головними з них є:

1. П'ятистадійна модель Даніеля Фрідріха Ліста;
2. Тристадійна модель Бруно Гільденбранта – Карла Бюхера;
3. Формаційний підхід Карла Маркса – Володимира Леніна – Йосифа Сталіна;
4. Інституціонально-технологічний підхід;
5. Історико-хронологічний підхід.

Охарактеризуємо дані підходи.

1. *П'ятистадійна модель Даніеля Фрідріха Ліста.*

У період з 1827 по 1841 роки німецький економіст і історик Даніель Фрідріх Лист викристалізував економічні ідеї, пов'язані з історичною ретроспективою подій, що наблизили його до формулювання розробок з вільної торгівлі і протекціонізму. І у 1841 р. видав структуровану працю «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз».

Результати його пошуків привели до розробки підходу, згідно якого історія економічного розвитку поділяється на п'ять стадій.

1) *Стадія дикості.*

⁶ Туманс Х. Будут ли у нас свои «Анналы»? // Жебелевские чтения–4: Тезисы докладов научной конференции 30 октября -1 ноября 2002 года [Електронний ресурс]. – СПб.: СПбГУ, 2001. – Режим доступу: <http://www.centant.pu.ru/centrum/publik/confcent/2002-10/tumans.htm>. – Назва з екрану. – (рос. мовою).

Період: від початку і до XII – X тисячоліть до н.е.

Стадія завершилась із переходом до осілого способу життя.

Характеристика господарства: господарство мало привласнюючий характер, тобто домінували мисливство, збиральництво, рибальство.

Організація суспільства: стадно-колективні форми.

2) *Пастушача стадія.*

Період: X – V тисячоліття до н.е.

Характеристика господарства: господарство мало відтворюючий характер, тобто домінували землеробство (городництво), скотарство.

Організація суспільства: родоплемінна.

3) *Землеробська стадія.*

Період: V тисячоліття до н.е. – середина XIII ст. н.е.

Характеристика господарства: господарство мало відтворюючий характер – домінувало землеробство.

Організація суспільства: сімейно-станово-державна.

4) *Хліборобсько-мануфактурна стадія*, або землеробсько-промислова.

Період: середина XIII ст. – середина XVIII ст.

Характеристика господарства: відтворююче. Розвиток мануфактури, ремесла, сільського господарства.

Організація суспільства: станово-державна.

5) *Хліборобсько-мануфактурно-комерційна стадія*, або землеробсько-промислово-торгова.

Період: друга половина XVIII – середина XIX ст.

Характеристика господарства: відтворююче. Розвиток торгівлі, ремесел, промисловості, землеробства.

Організація суспільства: станово-державна.

Автор періодизації в розвитку господарства визначав пріоритетною митну систему, але вона визнавалась ним дієвою за умов переходу від землеробського стану до промислового.

В останні роки вчені визнають наявність у цій періодизації шостої стадії – *фінансово-промислової*, – що тривала із другої половини XIX ст. до кінця XX ст.

2. *Тристадійна модель Бруно Гільденбранта – Карла Бюхера.*

Представники альтернативної класичній школи

політекономії, німецькі економісти й історики Бруно Гільденбрант і Карл Бюхер у другій половині XIX століття в історії господарства виділили три стадії.

В основу поділу історичних епох була покладена довжина шляху, що проходить товар-продукт, прямуючи з виробляючого господарства в споживаюче:

1) «*Природне*», натуральне (або домашнє) господарство.

Період: із найдавніших часів – до середини XIII століття.

Довжина шляху: у середньому не більше 1 милі (приблизно 1,6 км) – з поля або городу землероба через млин і кузню в його і панську садибу.

2) «*Грошове*» (або міське) господарство.

Період: друга половина XIII століття – XVIII століття.

Довжина шляху: від декількох миль до декількох десятків миль – з поля селянина або з майстерні ремісника через міський ринок або ярмарок за допомогою купця в будинки споживачів.

3) «*Кредитне*» (або народне) господарство.

Період: з XIX століття і далі.

Довжина шляху: сотні і тисячі миль – з усіх куточків світу (шахт Єльзаса, полів України, із чайних і бавовняних плантацій Азії, кавових і цукрових плантацій Бразилії, золотих рудників Африки тощо), за допомогою купців і банкірів, на європейські ринки і фабрики, а звідти в оселі споживачів; у зворотньому напрямку – машини й устаткування, сталь, тканина, взуття й ін.

3. *Формаційний підхід Карла Маркса – Володимира Леніна – Йосифа Сталіна.*

В СРСР і з 1991 року ще певний час в Україні єдиним вірним підходом до періодизації історії вважався так званий «політичний» (або марксистський) підхід.

У другій половині XIX століття його було запропоновано Карлом Марксом; що потім перейшов у роботи Леніна й офіційно був затверджений Сталіним у 1933 році.

Згідно підходу існує п'ять суспільно-політичних формацій, що структуровані залежно від пануючої форми власності на засоби виробництва. Форма власності на засоби виробництва визначає характер засобів виробництва і суспільного устрою.

1) *Общинний (або первіснообщинний) устрій.*

Період: X тисячоліття – VI століття до н.е.

Рівень економічного розвитку: низький; забезпечує споживання на грані фізичного виживання.

Приватна власність: приватна власність на землю відсутня; ця власність є основним засобом виробництва, внаслідок чого відсутня експлуатація.

Основні суспільні відносини: общинний дарообмін.

Примус до праці: має не примусовий, а об'єктивно-фізіологічний характер (людина, яка не здобуває собі їжі, нажалі вмирає з голоду).

Класовий поділ: класового поділу не існує.

2) *Рабовласницький устрій.*

Період: V століття до н.е. – V століття н.е.

Рівень економічного розвитку: невисокий.

Приватна власність: поступова поява приватної власності та її поширення; у тому числі і на людей (рабів).

Основні суспільні відносини: рабство.

Примус до праці: експлуатація, що приносить рабовласникам додатковий продукт; тому примус до праці носить суб'єктивно-терористичний характер (полонених, які відмовлялись бути рабами, убивали).

Класовий поділ: рабовласники і раби; протиріччя між класами антагоністичні, що з часом повинні привести до зміни такої формації.

3) *Феодальний устрій.*

Період: VI – XVIII століття.

Приватна власність: на землю; земля є джерелом додаткового продукту і експлуатації.

Рівень економічного розвитку: залишається на невисокому рівні.

Основні суспільні відносини: рента.

Примус до праці: узурпаторський, має суб'єктивно-економічний характер (власник землі відстоює право на додатковий продукт, зокрема із застосуванням зброї, самостійно вирішуючи, кому надавати право оренди на основний засіб виробництва необхідного продукту).

Класовий поділ: селяни і феодали; суспільні класи мають антагоністичні інтереси.

4) *Капіталістичний устрій.*

Період: ХІХ століття.

Рівень економічного розвитку: розвиток промислового виробництва; капіталізм.

Приватна власність: на засоби виробництва в промисловості.

Основні суспільні відносини: додаткова вартість (капітал).

Примус до праці: товар «робоча сила» продається на ринку праці; тому відносини мають об'єктивно-економічний характер (той, хто не має власності або інших засобів існування, змушений продавати свою робочу силу (працю) на ринку, піддаватись експлуатації).

Класовий поділ: робітники і капіталісти, суспільні класи з антагоністичними інтересами.

5) *Комуністичний устрій.*

Період: кінець ХІХ ст.; настає з перемогою робітників над буржуазією.

Рівень економічного розвитку: найвищий рівень виробництва; комунізм.

Приватна власність: відсутня; засоби виробництва переходять у колективну (суспільну) власність.

Основні суспільні відносини: задоволення потреб усіх членів суспільства внаслідок високого рівня виробництва.

Примус до праці: відсутній; експлуатація зникає; примусовий, «важкий» характер праці змінюється добровільним, творчим.

Класовий поділ: відсутній.

4. *Інституціонально-технологічний підхід.*

У ХХ столітті набув актуальності «технологічний» підхід, що був запропонований американськими інституціоналістами, згідно якого історія економіки ділиться на три епохи.

1) *Доіндустріальна.*

Період: X тис. до н.е. – середина ХVІІІ століття н.е.

Рівень економічного розвитку: низький.

Характер, вид праці: жива (фізична) праця.

Сфера прикладання праці: сільське господарство.

Зайнятість населення у сфері: близько 85% працездатного населення.

2) *Індустріальна.*

Період: остання третина ХVІІІ – остання чверть ХХ століття.

Рівень економічного розвитку: середній.

Характер, вид праці: широке застосування кооперації і спеціалізація живої (фізичної) праці з машинами, устаткуванням.

Сфера прикладання праці: промисловість.

Зайнятість населення у сфері: близько 60% працездатного населення.

3) *Постіндустріальна.*

Період: остання чверть ХХ століття.

Рівень економічного розвитку: високий.

Характер, вид праці: інтелектуальна; заміна живої фізичної праці машинною.

Сфера прикладання праці: «третинний» сектор (сфера побутових, соціальних, фінансових послуг і обробка інформації).

Зайнятість населення у сфері: більше 65% працездатного населення.

5. *Історико-хронологічний підхід.*

Класики економічної історії найбільш доцільним визначають історико-хронологічний підхід, що дає можливість висвітлити основні події та проаналізувати закономірності економічного розвитку людства. В його межах виділяють вісім етапів.

1) *Давній.*

Період: ХХХІІІ – VІІІ ст. до н.е.

Характеристика етапу: відбувся поділ праці.

Основні інститути: сім'я, община, власність, право, держава, релігія.

2) *Античний.*

Період: VІІІ ст. до н.е. – V ст. н.е.

Характеристика етапу: поява ремесел, торгівлі.

Основні інститути: приватна власність (на землю і рабів).

3) *Середньовічний.*

Період: VІ – середина ХV століття.

Характеристика етапу: формування основних європейських націй.

Основні інститути: самостійне місто.

4) *Відродження.*

Період: друга половина ХV – середина ХVІІІ століття.

Характеристика етапу: епоха великих географічних

відкриттів.

Основні інститути: капітал (первісне нагромадження).

5) *Просвітництва*.

Період: друга половина XVII до останньої чверті XVIII століття.

Характеристика етапу: територіальний поділ світу.

Основні інститути: наука.

6) *Вільної конкуренції*.

Період: остання чверть XVIII до останньої чверті XIX століття.

Характеристика етапу: промислова революція.

Основні інститути: промисловість.

7) *Монополістичної конкуренції*.

Період: остання чверть XIX – середина XX століття.

Характеристика етапу: концентрація капіталів, боротьба за економічний поділ світу призвели до серії криз і війн.

Основні інститути: фінансово-промислові групи.

8) *Соціального (ринкового) господарства*.

Період: друга половина XX століття.

Характеристика етапу: найбільш розвинені країни досягли стабільності, сформувалось суспільство споживачів.

Основні інститути: середній клас.

Сьогодні, вітчизняні науковці виділяють і суто інституціональний поділ історії економіки на етапи [7]; наразі формування останнього з п'яти, запропонованих ними, ще й досі триває. Тому, очікуючи завершення останнього з них і переходу до нового історичного витка розвитку, вичерпним є застосування п'яти запропонованих підходів до періодизації.

1.3. Господарство первісного суспільства (період до VIII ст. до н.е.) та формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

Господарство первісного суспільства у своєму розвитку пройшло декілька віків, що суттєво відрізняються як за

⁷ Богоявленська Ю. В. Еволюція інституціональної теорії в контексті трансформації сучасних економічних систем: [монографія] / Ю. В. Богоявленська, К. С. Шапошников. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – 550 с.

тривалістю, так і за насиченістю видів діяльності – від найпростіших занять до тих, що вимагали поєднання фізичної та розумової праці.

1. *Палеолітична революція* дала початок тривалому періоду в розвитку людства – *стадії дикості* (2,4 млн. – 5000 до н.е.).

Навички, рід занять людини: навчилася поводитися з вогнем, засвоїла плетиво, винайшла спис, лук зі стрілами (для полювання, мисливства), кам'яну сокиру, бумеранг, почала рибалити.

Винаходи і здобутки: приручення тварин, окультурення злаків, збиральництво; пізніше – організоване полювання, підтримка вогню, виготовлення знарядь праці з кремнію, каменю і кісток.

Інститути:

– *сім'я*, що утворився внаслідок необхідності соціального регулювання сексуального життя і, як наслідок, обмеження у сексуальних контактах між людьми; до її основних функцій у різних сферах людського життя належать: репродуктивна (народження, виховання, соціалізація нащадка), сексуальна (організація комунікацій між чоловіками і жінками для досягнення сексуального задоволення), психологічна (забезпечення почуття безпеки, емоційна підтримка, відпочинок, соціальне схвалення), економічна (виробництво і розподіл матеріальних благ, організація їх споживання (побут), передача у спадщину);

– *рід*, як перший найбільш стійкий інститут, а також клан, як його різновид у формі поєднаних у господарських і побутових стосунках родичів, та плем'я, функцією і призначенням якого було захоплення, освоєння і захист певної території;

– *власність*, що раніше носила особистий характер – знаряддя належало тому, хто його виготовив і вмів ним користуватись;

– *обмін*, як необхідність продовження діяльності;

– *поділ праці*, як перший історично сформований соціальний інститут (що відпочатку мав статевіковий характер і лише потім надбав племінного, «фахового»);

– елігія (міфологія, культ), з появою якої лідерство в племені поступово переходить до старійшин.

Особливості періоду: новий революційний виток відбувся близько 10–12 тисяч років тому, коли люди у Середземномор'ї, Індії та тихоокеанського регіону почали переходити до осілого способу життя; унікальність інститутів, що не могли раніше існувати, у т.ч. внаслідок домінування привласнюючого характеру господарства.

Характеристика господарства: господарство, що носило привласнюючий характер, стало *відтворюючим*.

2. *Неолітична революція (10000 – 4000 до н.е.)*, з якої почалась стадія варварства.

Навички, рід занять людини: поява кам'яних і дерев'яних будов, ручного млину, гончарного колеса (для виготовлення керамічного посуду), ковальського міху, почалась виплавка залізної руди та виготовлення знарядь із заліза, ткацтво.

Винаходи і здобутки: нові способи ведення господарства, зокрема землеробство (як основне заняття), виробництво рослинної олії, виноробство, скотарство, виготовлення візків і бойових колісниць, будівництво судів з колод і дощок.

Інститути: художнє мистецтво.

Особливості періоду: завершився другою виробничою революцією, ознакою якої є поява металевих знарядь праці.

Характеристика господарства: відтворююче.

3. *Етнополітична революція* – епоха переходу від кам'яного до бронзового віку (3500 – 800 до н.е.).

Навички, рід занять людини: поширення металургії, обробка золота, міді, бронзи, виготовлення і використання бронзових знарядь праці і зброї.

Винаходи і здобутки: поява кочового скотарства, полівного землеробства, писемності (буквеної); поява перших міст.

Інститути: патріархальна сім'я, етноси, держава, ринок.

Особливості періоду: з винаходом буквеного письма і формуванням держави починається стадія *цивілізації*.

Характеристика господарства: відтворююче.

4. *Виникнення рабства (починаючи з 800 до н.е. і до часів Античності – 500 до н.е. – 500 н.е.)*.

Навички, рід занять людини:

Винаходи і здобутки: початок обробки заліза, виготовлення з нього зброї і знарядь праці.

Інститути: рабство, рабовласницька держава.

Особливості періоду: продуктивні сили слаборозвинуті, продукт, вироблений родом або сім'єю, ледь забезпечував прожитковий мінімум його членам; недоцільність, з економічної точки зору використання примусової або найманої праці (полонених або відпускали, або вбивали, або приймали в рід, сім'ю).

Загальна характеристика господарства: відтворююче; зростання продуктивних сил забезпечило спочатку невелике, а потім істотне перевищення виробленого продукту над необхідним мінімумом. У цих умовах стало економічно вигідно обертати бранців у рабів, примушуючи їх працювати за їжу і дах (необхідний продукт) і привласнюючи додатковий продукт. Вслід за перетворенням полонених у рабів стали перетворювати злочинців із числа членів роду (замість страти або вигнання), а потім боржників і збіднілих общинників у рабів. Спочатку боргове рабство було обмежено 3–7 роками, але потім стало безстроковим. З розшаруванням общини на багатих і бідних почастишали випадки продажу в рабство дітей і молодих жінок. Діти рабів також ставали рабами, іноді навіть у тому випадку, якщо один із батьків був вільним. Так рабство стало спадковим станом.

Таким чином, господарство первісного суспільства розвивалось революційним шляхом, який, водночас, був доволі тривалим. Від простих занять і найпростіших знарядь праці суспільство створило нові інститути, віднайшло нові форми ведення господарства. І найбільшим здобутком стало виникнення писемності. З того часу почалась нова віха, пов'язана з історією економіки – історія економічної думки. Думки представників тогочасного суспільства набули документального втілення і дійшли до наших часів.

1.4. Господарський розвиток та економічна думка Стародавнього Сходу

Економічна думка стародавнього світу характеризує риси

соціально-економічного та політичного розвитку суспільства того часу. Деякі з них представляли суспільства азійського способу виробництва (Стародавній Схід – Єгипет, Шумер, Індія, Китай), а інші – античного (Греція, Рим). Відмінності між ними і обумовили особливості їх економічної думки.

В цілому економічна думка Стародавнього Сходу знайшла втілення в письмених джерелах, таких як: зведення законів, документи господарської звітності, твори про управління державою та державним господарством, юридичні акти. Тому багато з них мають державно-нормативний характер; дійсність розглядається з позиції правлячих осіб, вельможних придворних та чиновників. Іноді економічна думка має релігійну оболонку (як-то в Індії, Китаї).

Особливості господарського розвитку та економічної думки країн Стародавнього Сходу представимо нижче.

Найдавніші держави створювались шляхом об'єднань замкнутих громад, що вели примітивне натуральне господарство і застосовували колективну працю для ведення іригаційного землеробства. У такий спосіб у III тисячолітті до н.е. утворилася єдина держава – Єгипет, виникли великі державні об'єднання в Південному Двуріччі – Шумер, Аккада, Вавілон. В них значна частина земель знаходилась у власності царів і храмів. Її обробляли як вільні, так і, переважно, раби. Рабство в країнах Стародавнього Сходу зберігало патріархальний характер. Частина царських і храмових земель віддавалась за службу (у годівлю) царським службовцям, передавалась у користування общинникам. Формою правління у стародавніх державах була монархія, що нерідко мала характер деспотії. Особливістю держав Стародавнього Сходу була експлуатація значної частини вільного населення.

1. *Єгипет.*

1) Характеристика господарського способу життя:

– створення складної іригаційної системи з розгалуженою мережею каналів і дамб, басейнами-водоймищами, шлюзами для спуску води дали поштовх розвитку землеробству, зокрема рільництву, городництву, садівництву;

– перехід до двопільної системи землекористування сприяло

розвитку рослинництва;

– розвиток льонарства і виноградарства став підґрунтям для вирощування маслинового дерева і фінікової пальми;

– в цілому домінувало використання застарілих знарядь і засобів виробництва, однакових прийоми обробків предметів праці;

– розвиток сільського господарства спонукав до появи нових сільськогосподарських знарядь, таких як металеві серпи та граблі;

– розвивалось скотарство;

– засновано виробництво папірусу;

– поява ряду наук (математики, астрономії, медицини), вдосконалення живопису, архітектури;

– в цілому форми й методи організації трудових процесів обумовлювали стагнацію, відсутність розвитку, що привело до занепаду Єгипту у II тис. до н.е.

2) Економічна думка представлена у творах державних чиновників (писарів), багато з яких мають дидактичний характер (повчальний), у різних адміністративно-господарських та юридичних документах. І саме творам дидактичного характеру належить важливе місце у давньоєгипетській літературі; у них розглядаються питання управління державним господарством на найрізноманітніших рівнях:

– *«Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікара» (XXII ст. до н.е.)* – розкриває політику та економічні функції фараона, як глави держави, дає інформацію про класовий характер староегипетської влади, а саме: вороже ставлення до незаможних, придушення натопту, нагородження царем своїх вельмож, жерців тощо;

– *«Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму синові Піоні» (XXI–XVIII ст. до н.е.)* – дає уявлення про соціальну структуру Стародавнього Єгипту, зокрема оспівування та прославлення професії писаря (чиновника), що давала змогу займати високе місце в ієрархічній державній системі, привілеї, незалежність, загальне пошанування посади писаря, яку можна було отримати лише після підготовки в спеціальній школі писання;

– *«Проречення Ітусера» (XVIII ст. до н.е.)* та *«Пророцтво*

Неферті» – дає інформацію про соціальний переворот (XXIII–XXI ст. до н.е.), про розпад централізованої системи управління, розкрадання податкових декларацій, знищення сувоїв законів судової палати тощо; відстоюється ідея централізму, єдності давньоєгипетської держави як запоруки порядку та стабільних доходів чиновників державного апарату.

2. Шумер.

Найбільшого розвитку територія між річками Тигр і Єфрат набула у III–II тис. до н.е., коли розквіту почали набувати міста-держави. У той період існували Шумер (IV–III тис. до н.е.), Аккад (XXIV–XXII ст. до н.е.), Вавілон (XXII– I ст. до н.е.).

1) Характеристика господарського способу життя:

- господарство – натуральне;
- провідна галузь – землеробство, що засноване на штучному зрошенні (функціонувала іригаційна система); техніка землеробства – примітивна; крім того розвивалось ремісництво, процвітала торгівля;
- розвивалась архітектура – будувались величні палаци світського і релігійного характерів;
- набули розвитку астрономія, астрологія, математика із шістдесятковою системою числення;
- головна державна функція – контроль, ремонт і утримання нових каналів;
- державі належали всі земельні угіддя, що з часом передавались царем вельможам, чиновникам і воєначальникам – у такий спосіб виникло приватне землеволодіння;
- рабство мало патріархальний характер; джерела поповнення рабів – війни і боргова кабала, у яку попадали селяни, що розорилися, і ремісники.

2) Економічна думка:

– *«Епос про Гільгамеша»* (XXII ст. до н.е.) – є збіркою легенд, викладеною на 11 глиняних табличках, що оповідають про життя царя, його друга, пошуки безсмертя і спасіння від всесвітнього потопу; окрема теза – «смертні можуть досягти безсмертя завдяки своїй праці, збереженій у творах цивілізації та культури»;

– *закони вавилонського царя Хаммурані* (XVIII ст. до н.е.) –

є системою правових норм, спрямованих на регулювання соціально-економічних відносин у Вавилоні. Текст складається зі вступу, 282 статей та підсумку. Головною метою вбачалось посилення економічної влади держави, особливо місце мали питання, присвячені охороні власності вавилонських громадян, оренді, найму, лихварству. Розвиток товарно-грошових відносин допускався у тій мірі, що не спричинятиме масового зубожіння вільних громадян. Захищалась приватна власність, особливо власність царя, храму, державних службовців і воїнів – зазіхання на неї каралось смертю або продажем у довічне рабство.

3. *Китай.*

З 4500 до н.е. в басейні річки Хуанхе починає зароджуватись китайська цивілізація і у XIV ст. до н.е. зароджується перша держава Шан-Інь.

1) Характеристика господарського способу життя:

– основне заняття – землеробство, зокрема вирощування проса, пшениці, сорго, бобових, коноплі, гарбузів, редьки, цибулі, огірків, але поступово рис витіснив всі інші культури, поділивши пальму першості з чаєм; основними сільськогосподарськими знаряддями були мотика і первісний плуг;

– будівництво гідротехнічних споруджень;

– тваринництво і рибальство;

– ремісництво – обробка каменю, виготовлення з нього ножів, полірованих сокир, наконечників для стріл, з фарфору – посуду, статуєток, прикрас; метал (бронза) використовувався для виготовлення зброї і церемоніальних судин; застосування гончарного кругу;

– високий рівень розвитку деревообробного промислу – з різних порід дерева споруджували будинки, палаци, храми, виготовляли посуд, колісниці, лаки, стріли;

– розвиток шовківництва, що сприяв розвитку текстильного шовкоткацького ремесла, виготовленню дорогих і тонких тканин;

– головне джерело рабства – війни, праця рабів застосовувався для будівництва іригаційних споруд, у

землеробстві, на гірських розробках, у торгівлі (носії);

– існування системи «цзинтянь»: орна земля громади поділялася на 9 полів, вісім з яких були сімейними наділами, а дев'яте – общинне, врожай з якого йшов державі, тобто був податком (орне поле оброблялося всіма общинниками); проте у VI–V ст. до н.е. система зазнала руйнації внаслідок розвитку приватновласницького землеробства, і відтоді селяни платили податок із усієї земельної площі;

– розвиток культури і китайської письменності у формі складної ієрогліфіки, що вплинула на розвиток писемності інших народів Азії.

2) Економічна думка Стародавнього Китаю виникла та розвивалася у межах тогочасних філософських (з I ст. н.е. – *буддизм*) та політичних учень. Основними напрямками старокитайської суспільної думки були *конфуціанство*, *легізм*, *даосизм та моїзм*, які сформувалися у IV–III ст. до н. е. Протягом століть між цими напрямками велася гостра полеміка щодо економічного устрою суспільства, общини, її історичної долі, міри втручання держави в економічне життя країни та методів управління ним.

– *конфуціанство* – провідний напрямок, що, перетворившись на державну ідеологію, справляв великий вплив на соціально-економічний та політичний розвиток Китаю протягом майже двох тисячоліть. Його назва походить від імені засновника – *Конфуція (Кун-Цзи) (бл. 551 – 479 до н.е.)*. Основні постулати вчення Конфуція викладено у збірці «*Лунь юй*» («Бесіди й міркування»), записаній його учнями. Зміст його вчень включав захист архаїчних стосунків, вічний та незмінний порядок, встановлений ще легендарними правителями глибокої давнини, сувора соціальна ієрархія, управління на базі неухильного дотримання ритуалів, обрядів, певних норм етики моралі;

– представником конфуціанства у Стародавньому Китаї був *Мен-цзи (372–289 до н.е.)*, який висунув концепцію поділу китайського суспільства на керуючих (цзюнь цзи) та керованих (сяожень), вважаючи, що такий поділ є «загальним законом у Піднебесній». Тим самим визнавалися природними відносини

панування й підпорядкування. Щоб це виконувалося як найдійсніше, Мен-цзи пропонував відродити колишні общинні форми виробництва та ввести систему «цзін тянь» (криничних/колодязних полів). Саме згідно з нею громадська земля розмежовувалася на дев'ять однакових ділянок: вісім з них оброблялися окремими родинами, а дев'ята («суспільне поле») – всіма цими родинами спільно. Врожай з цієї ділянки було призначено для держави. Мен-цзи, як і Конфуцій, відстоював стримані податки та виступав за надання селянинові часу, необхідного йому для обробітку власного поля, за розвиток товарного обміну між землеробами та ремісниками. Розглядаючи питання торгівлі, він зауважував, що ті самі товари, але різного розміру (наприклад черевики) повинні мати різну ціну, і що однакові *товари можуть відрізнятися затратами праці на їх виробництво*. В цілому Мен-цзи створив теорію «гуманного управління народом», узагальнивши 4 конфуціанські моральні норми: гуманність (жень), справедливість (і), ритуал (лі), мудрість (чжи); з них перші дві він визначав як найголовніші;

– Виразником економічних ідей стародавнього конфуціанства був також Сюнь-цзи (313–238 до н.е.). У своєму вченні він, на відміну від Конфуція і Мен-цзи, виходив з «лихої природи» людини. На його думку, тільки практична діяльність породжує добродетель, засуджуючи прагнення людей до збагачення, Сюнь-цзи вважав ознакою чесноти, якщо бідний збагатів, діючи у рамках закону. Він висловив ідею про необхідність *поділу праці*. Сюнь-цзи зазначив, що речі, якими користується одна людина, є результатом праці багатьох людей, оскільки кожна людина не може одночасно володіти мистецтвом усіх ремесел. Тому мудреці і розподілили обов'язки між людьми, щоб вони не робили тільки те, що їм вигідно. Головним керуючим розподілу обов'язків у державі має бути її правитель. Після того, як всі посади та справи належно розподілено між людьми, шлях до багатства буде відкрито.

4. Індія.

Цивілізація, що зародилась ще у III тис. до н.е., мала свою, унікальну історію внаслідок етнічної розмаїтості населення, що проживало на її тогочасній території та кастового поділу,

домінуючого у суспільстві. Свідчення про неї містяться у священних книгах, що включають релігійні гімни, древні легенди. Найбільш ранні веди відносяться до початку II тис. до н.е. Племена, про які в них розповідається, довгий час жили в умовах кочового скотарського побуту; у ведах відображено перехід до плужного землеробства із застосуванням найпростіших форм штучного зрошення. Держава назнала занепаду у VI ст. н.е.

1) Характеристика господарського способу життя:

- використання в землеробстві легкого і важкого плугів;
- вирощування сільськогосподарські культури: ячмінь, рис, кунжут, цукрова тростина;

- ремісництво: виробництвом вовняних і бавовняних тканин, шкіряних виробів, глиняного і мідного посуду, візків, бойових колісниць, човнів, прикрас, різноманітних знарядь і зброї із міді, а згодом і із заліза;

- поява заліза (початок I тис. до н.е.), що прискорило підйом продуктивних сил і утворення класового суспільства;

- торгівля здійснювалася між рабовласницькими містами і районами і носила міновий характер. Грошовий обіг був нерозвинений;

- суспільний устрій мав специфічну особливість – наявність особливої сімейної громади – великої патріархальної родини, що була основною господарською одиницею індійського села. Головним заняттям родини були землеробство і ручне ткацтво. Влада глави (батька) була безмежною;

- рабство мало патріархальний характер, раби часто мали своє житло, родину й особисте майно;

- розвиток культура досить істотно вплинув на культурний розвиток ряду східних народів, зокрема, це виразилося в поширенні в Азії буддизму, що виник в Індії і став однією із світових релігій.

2) Економічна думка мала релігійну оболонку, тому економічні проблеми окремо не досліджувалися, а розглядалися з позиції необхідності вирішення соціальних та політичних завдань. Писемними джерелами середини I тисячоліття до н.е. були, переважно, брахманістські (індуїстські) і буддійські

релігійні трактати, що давали уявлення про соціальну структуру суспільства і характеризували специфіку сприйняття окремих економічних категорій, зокрема власності, майна. Водночас, велика кількість брахманістських творів ґрунтувалась на концепції трьох цілей життя людини: релігійного обов'язку, матеріальної вигоди, чуттєвої любові. Кожна з цих цілей знайшла відображення у відповідних першоджерелах: про обов'язок (дхарму) – «*Закони Ману*», про вигоду (артху) – «*Артхашастра*», про кохання (каму) – «*Камасутра*»:

– «*Закони Ману*», або «Ману-Смріті» («Ману-Самхіта», «Манава-Дхармашастра») (близько II ст. до н.е. – I ст. н. е.) – збірка релігійних, моральних, політичних та правових вказівок, що приписувалися міфічному родоначальникові людей Ману. В них економіка розглядалася як сфера діяльності варни (касти) вайшії (торгівців, фермерів), зокрема: об'єднання тваринництва, землеробства, торгівлі та лихварства; багатство давало право на особливу пошану тільки в середовищі самих вайшії; ремесло як різновид обслуговуючої праці було долею варни шудра (найманих працівників, ремісників, прислуги); праця орендарів-половинщиків, найманих працівників у сільському господарстві вважалась такою ж; суспільним ідеалом був економічно незалежний господар (господарська самостійність розглядалася як одна з головних умов свободи та повноправності людини). У творі істинним щастям вважається досягнення всіх трьох цілей життя людини;

– «*Артхашастра*» (IV–III ст. до н.е.) – трактат, присвячений користі, матеріальній вигоді – артхі, автором якої є Каутілья. Є трактатом про мистецтво політики й управління державою, призначене царям і правителям, якими вони мають керуватися у своїй державницькій діяльності. Вважається найбільш глибоким давньоіндійським джерелом, в якому подано ґрунтовні відомості про економіку, адміністрацію, соціальні та юридичні інститути, зовнішню та внутрішню політику індійської держави. Відображає: величезну роль держави в господарському житті країни; інформацію про державні справи та царське господарство; визначає, що головною метою економічної політики держави є поповнення

скарбниці, а основними джерелами доходів – прибутки від державних (царевих) підприємств, а також різноманітні податки, мито та штрафи, що стягувалися з населення; податки розглядалися як утримання, належне цареві у винагороду за те, що він охороняє країну від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів; також розглядалися питання торгівлі як одного зі способів збагачення державної скарбниці (ринкові наглядачі мали можливість встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у скарбницю. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася – для місцевих товарів у розмірі 5% встановленої ціни, а для іноземних товарів – 10%).

Таким чином, можна узагальнити особливості способу виробництва та економічної думки Стародавнього Сходу:

- розвивались основні галузі первинного сектору економіки (рослинництво, тваринництво тощо);

- внаслідок панування натурального господарства торгівля була примітивною, міноюю;

- початок появи товарного виробництва;

- форма виробничих відносин – напівпатріархальна, напіврабовласницька;

- державна влада, влада царя і релігія не піддавались критиці, визнавалась їх первинність над усім світом; це зазначено у багатьох першоджерелах того часу;

- мало місце рабство, що, переважно, мало «домашній характер», – раби не були головною продуктивною силою суспільства, їх чисельність була невеликою (основне джерело їх поповнення – війни, боргова кабала, патріархальна родина, і піратство), належали вони в переважно державі;

- основною продуктивною силою суспільства залишалися селяни-общинники; сільська громада – головний виробничий осередок у землеробстві;

- форма держав Стародавнього Сходу – деспотична, матеріальною основою якої була верховна власність на землю;

- незважаючи на наявний прогрес у розвитку, тривалий час зберігались пережитки первіснообщинного устрою (системи

замкнених громад, економічно ізольованих одна від одної);

– слабкий розвиток інституту приватної власності (землі, рабів);

Зазначене обумовило повільність і порівняльну застійність у розвитку тогочасного господарства і суспільного устрою держав Стародавнього Сходу.

1.5. Господарський розвиток та економічна думка Античного Світу

Незалежним від країн Давнього Сходу шляхом розвивалось господарство, формувались держави та відбувалось становлення економічної думки Античного Світу.

1. *Стародавня Греція* була єдиною країною, в якій зародилась і панувала демократія. Водночас, це була країна, що об'єднувала держави монархічного типу, міста-держави зі своїми митницями, судами, бюрократичним апаратом. Рабовласницький устрій, що склався в Стародавній Греції, відрізнявся від східного як більш високим рівнем розвитку продуктивних сил, так і більш зрілими рабовласницькими виробничими відносинами. Численні винаходи, архітектура, філософія, наука, освіта, література, мистецтво, спорт, що зародились тоді, поширювались світом і досі використовуються у сьогоденному житті.

1) Характеристика господарського способу життя.

Залежно від періоду, в якому відбувався розвиток господарства, продуктивних сил, господарство мало свої особливості. До основних періодів розвитку Стародавньої Греції належать:

- кріто-мікенський період (III–II тис. до н.е.)⁸;
- гомерівський період (XI–IX ст. до н.е.);
- епоха колонізації й утворення рабовласницьких держав (VIII–VI ст. до н.е.);
- епоха розквіту Античної Греції (V–IV ст. до н.е.);
- елліністичний період (III–II ст. до н.е.).

Господарський спосіб життя Греції мав такі особливості:

⁸ Доісторична Греція – прим. авт.

– розвиток сільського господарства, зокрема рослинництва (пшениця, ячмінь, боби, сочевиця, горох, льон, шафран; хоча ґрунти були і недостатньо родючі), тваринництва (великої і дрібної рогатої худоби, свиней, птахів), рибальства (як основного заняття більшості)

– розвиток ремісничої справи – виготовлення виробів зі слонової кістки, глини, фаянсу, дерева, різних видів зброї, предметів домашнього побуту (з бронзи), ремісничих інструментів, предметів розкоші, кулонові приналежності для царів, знаті і жрецтва (із золота, срібла); а також гірської, ковальської, ливарної справи; кораблебудування; поява карбованих монет;

– торгівля: з Сирією, Палестиною, Єгиптом, Сицилією, Кіпром, чорноморськими областями, півднем Франції й Італії;

– розвиток товарного виробництва;

– утворення перших рабовласницьких міст-держав (полісів), рабовласницького суспільства; з часом політичний і економічний центр всієї Греції зміщується з Крита на півострів, визначальним містом світового значення стають Афіни.

Натуральний характер виробництва, відсутність економічної спільності, єдності і внутрішні протиріччя, притаманні рабовласницькому устрою, призвели до того, що Греція у II ст. до н.е. була завойована Римом.

2) Економічна думка Стародавньої Греції пов'язана з іменами Ксенофонта, Платона і Арістотеля.

– *Ксенофонт* (бл. 427 – бл. 355 до н.е.), послідовник Сократа, у трактаті «*Домострой*» (або «Економіка»⁹, близько 362 до н.е.), що викладено у формі діалогу між Сократом і багатим афінянином Крітобулом, дав характеристику зразкового господарства і зразкового громадянина. Найважливіші ідеї трактату: природним поділом є *поділ праці на розумову і фізичну*, а людей – на вільних і рабів; будь-який товар має корисні властивості (*споживчу вартість*) і здатний обмінюватись на інший товар (*мінова вартість*). Основною сферою економіки Ксенофонт вважав сільське господарство, яке

⁹ Від давньогрецької «*Οἰκονομικός*». – прим. авт.

називав «годувальником громадян», основою добробуту народу; при цьому, розвиток землеробства визначає стан решти галузей виробництва. Водночас, він зневажливо ставився до ремесла, торгівлі, фізичної праці, яку вважав заняттям рабів. Висловлюючи ставлення до ремесла, Ксенофонт писав, що воно «руйнує тіло працюючого, змушуючи його вести сидячий спосіб життя і залишаючи мало часу для турботи про друзів і рідне місто». Окремі тези посвячено місцю чоловіка і жінки у домогосподарстві; дано поради щодо обрання управителів і слуг, раціонального ведення господарства (менеджменту домогосподарств), оплати і мотивації праці; особливо місце з переліку економічних категорій віддано рентабельності; викладено опис сільськогосподарських і економічних процесів. Рабство вважав природним станом речей, а рабів – живим знаряддям виробництва. Фактично, ця праця, що складається з 21 глави, стала першим у світі трактатом з економіки. Інша його праця «Про доходи»¹⁰ стала спробою знайти вихід з економічної кризи в Афінах, покращити податкову та фінансову системи;

– Платон¹¹ (427–347 рр. до н. е.) створив теорію ідеального суспільного устрою, яку виклав у праці «Держава». Основні засади: *справедливість* – це суцільна добродесність, що об'єднує мудрість і мужність, і яка становить їх рівновагу; кожен займається тим, до чого більш пристосований (здатний); державна урегульованість шлюбів; *приватної власності не повинно бути*, дружин і діти мають бути спільними; звідси – суспільне виховання дітей, які не повинні знати своїх батьків.

Інший проект «ідеальної держави» Платон виклав у праці «Закони»¹²; основні положення: рівність і господарська самостійність сімейних господарств; виділення кожній сім'ї окремого житла і рівноцінної ділянки землі (щоб не спокушати людей багатствами; кількість ділянок має бути незмінною і залишатиметься в державній власності (не можуть продаватись, а лише переходити у спадок одного з дітей); вартість лише однієї ділянки визначала «міру бідності», а «міра багатства»

¹⁰ У першоджерелах також «Прибутки» («*Poroi*»). – прим. авт.

¹¹ Справжнє і'мя Арістокл. – прим. авт.

¹² «». – прим. авт.

визначалась учетверо більшою, надлишки мали надходити до державної скарбниці; розмір державних податків встановлюється, виходячи з розмірів багатства (майна) їх платників; за таким же критерієм усі громадяни поділялись на чотири майнових класи з правом переходу з одного класу до іншого в міру збагачення чи збідніння – все це мало забезпечити майнову рівність, справедливість і мир у державі.

Досліджуючи сутність грошей, давньогрецький філософ визначив такі їх функції: міра вартості, засіб обігу товарів і засіб нагромадження. Водночас, саме нагромадження грошей, як і торгівлю та лихварство (його джерела), Платон називав недостойними заняттями для вільних греків. Він уперше виділив повноцінні (загальні) і неповноцінні (внутрішні, місцеві) гроші.

– *Арістотель* (384 – 322 рр. до н. е.) заснував своє економічне вчення на принципі, що рабство – явище природне і завжди повинно бути основою виробництва.

Основні положення його праці «Політика»:

а) обов'язкова наявність приватної власності;

б) провідною галуззю економіки є землеробство, уся земля держави має поділитися на дві частини: одна перебуває в державному володінні, а друга – у приватному;

в) поділ видів діяльності на дві групи: економію (вивчення природних явищ, пов'язаних з виробництвом споживчих вартостей; зокрема дрібна торгівля необхідна для задоволення потреб людей) і хрематистику (вивчення протиприродних явищ, пов'язаних з нагромадженням грошей; зокрема велика торгівля). Арістотелем виділено два основні види багатства: «сукупність споживчих вартостей» і «нагромадження грошей», або «сукупність мінових вартостей». Джерелом першого виду багатства є землеробство і ремесло, що є природним, оскільки виникає внаслідок виробничої діяльності та спрямоване на задоволення потреб людей, а його розміри обмежені цими потребами. Другий вид багатства Арістотель називав протиприродним, оскільки воно виникає з обороту, не складається з предметів безпосереднього споживання і розміри якого нічим не обмежуються. Відтак, Арістотель схвалював економічну діяльність і засуджував хрематистику;

г) гроші є співвимірниками при обміні, і тому їх не можна

позичати (монета не може породжувати монету). Арістотель вважав, що гроші стали «загальним засобом обміну» внаслідок угоди. Товарний же обмін породжується поділом праці, сприяє утворенню спільнот людей. Життєві блага, з одного боку, використовуються для споживання, а з іншого – для обміну на інші блага. Тому товар володіє як споживчою, так і міноюю вартістю, тобто має корисності та цінності. Арістотель виявив, що мінова вартість є зародковою формою товарних цін. Він дослідив розвиток форм обміну, починаючи з простого обміну товару на товар ($T - T$), і до обміну товарів за допомогою грошей ($T - G - T$). Отже, з появою грошей метою торгівлі стає хрематистика – нагромадження багатства в грошовій формі ($G - T - G'$, де G' – гроші з торговельним прибутком). Таким чином, Арістотель розглядав дві форми грошей – гроші як простий засіб обігу товарів і як засіб обігу грошового капіталу.

д) людина, на думку Арістотеля, – істота, яка не може жити поза суспільством і державою. Держава важливіша за сім'ю і окрему особу. Розглядаючи виховання, як засіб зміцнення державного устрою, філософ вважав, що школи повинні бути тільки державними і в них всі громадяни, за винятком рабів, повинні отримувати однакове виховання, що привчає їх до державного порядку.

Таким чином, економічні погляди Ксенофонта, Платона і Арістотеля стали відправним пунктом для формування економічної науки.

2. *Стародавній Рим* став останньою з держав Античного Світу, що своєму господарському розвитку завдячує використанню рабовласницького способу виробництва. Піднесення Риму відбулось у VIII–VI ст. до н.е. В цілому в історії Стародавнього Риму виділяють такі періоди:

– царський (VIII–VI ст. до н.е.) – час ліквідації первіснообщинних порядків і становлення патріархального рабства, класовий поділ суспільства на вільних і рабів, початок розвитку майнової нерівності;

– республіканський (VI–I ст. до н.е.) – розвиток окремих інститутів, період війн; ремесло зазнавало застою (окрім виготовлення військової техніки), внаслідок постачання виробів

більш високого гатунку із завойованих країн;

– імператорський (I ст. до н.е. – V ст. н.е.) – значні території Римської імперії сприяли територіальному поділу праці, розвитку торгівлі, ремесел, сільського господарства, агрономії, поширенню технічних винаходів, використанню складних машин і знарядь: жнивної машини, вдосконалених плугів на колесах, механізованої молотарки-візка із зубами, що вибивали зерно з колосся, нових видів серпів і садових ножів, жорнів для переробки оливок, виноградного гвинтового пресу. Вдосконалено засоби сполучення, побудовано дороги з кам'яним покриттям, канали, мости, організовано поштовий зв'язок (державний). Підсилилась зовнішня торгівля, що велась морським чи караванним шляхом; відбувалось страхування вантажів. Була наявна загальноімперська монета (золота і срібна).

1) Характеристика господарського способу життя:

– внаслідок грецької колонізації півдня у сільській місцевості – розвиток землеробства, садівництва і виноградарства, у III–II ст. до н.е. – перехід від зернового виробництва до оливководства й городництва, а в міській – ремесел і торгівлі; скотарство носило пасовищний і перегінний характер;

– сільськогосподарські знаряддя виготовлялись із заліза (мотика, борона, коса, граблі);

– основний тип господарства – вілла (площа – 100–400 югерів, або 25–100 га), у яких поєднувалось рільництво і скотарство з виноградарством, оливководством і плодівництвом; на віллі працювали раби. Ці вілли виникали поблизу міст, щоб пришвидшити збут частини виготовленої продукції. Переваги: застосування кооперації праці, краща організація і розмаїтність використовуваних знарядь. З часом, цей тип господарства себе вичерпав – чим більше ставало землі, тим гірше вона оброблялась.

Господарський спосіб життя Риму мав такі особливості:

– земля – власність всієї римської громади, що знаходиться в умовному приватному володінні окремих патриціанських пологів; з часом – приватна власність на землю; з VI ст. до н.е.

джерелом поповнення земельного фонду, рабів та інших доходів була війна;

– поділ суспільства на патриціїв (землевласницька і рабовласницька знать), плебеїв (безправні дрібні і середні власники, як правило ті, хто приїхав з інших місць; а також звільнені раби) та рабів (військовополонені, захоплене населення, боргове рабство);

– раби – основний продуктивний клас, праця яких широко застосовувалася на будівництві, гірській справі, на рудниках, у каменоломнях, сільському господарстві;

– розвиток продуктивних сил відбувався не «всередину», а «вшир» (за рахунок грабежу нових захоплених територій);

– оподаткування територій підкорених земель; заборона ведення самостійної зовнішньої політики колоніями;

– поява конкурентних товарів (зерна) стимулювала інтенсифікацію господарювання;

– поява оренди землі – за користування землею і засобами виробництва (знаряддями, інвентарем, робочою худобою) платилась частина виготовленого продукту; тому колонат і став однією з головних форм економічного устрою в період переходу до феодалної системи;

– промислова одиниця – невелика майстерня; було поширене виробництво зброї і військового спорядження, предметів розкошу і культу. Покращилась виплавка металу, розпочалось застосовуватися лудіння посуду, впроваджено найпростіші водовідливні механізми, водяний млин, виникло складувне виробництво. До ремісників зараховувалися лікарі, архітектори, механіки, актори, вчителі тощо, більшість яких були іноземцями (раби і вільновідпущені);

– пасивний торговий баланс – вартість експорту була набагато нижче вартості імпорту; причини – слабкий розвиток продуктивних сил (малий обсяг і низька продуктивність праці рабовласницького ремісничого виробництва) і великі транспортні витрати при нерозвиненості засобів пересування;

– римська аристократія вважала торгівлю справою ризикованою і мало почесною, тому брала участь у ній переважно лише своїми капіталами;

– грошові операції велись аргентаріями («банкірами», власниками обмінних крамниць), які вели розмін монет і встановлювали їхню якість, зберігали і переводили суми з одного рахунку на інший, а також виступали як торгові посередники і маклери. Світовим центром грошових операцій, аукціонів і торгових угод, світовою біржею став Рим;

– рабська праця у латифундіях римської знаті і величезних імператорських володіннях (сальтусах) була менш продуктивною, ніж індивідуальна праця вільних, що перешкоджало вдосконаленню техніки.

Незважаючи на наявність певного прогресу, у III ст. н.е. Римська імперія починає занепадати: праця рабів і колонів ставала дедалі непродуктивнішою; невдачі у війнах зменшували приплив рабів, поля порожніли; підсилювалась натуралізація господарського життя, слабшало товарне виробництво, згорталась торгівля, порожніли міста, знецінювались гроші, нащадки селян, які раніше розорилися, нові збіднілі самостійні виробники виробили презирство до праці. Накопичуючись у містах, вони утворювали паразитичний шар люмпен-пролетарів, яких рабовласницьке суспільство Риму утримувало за рахунок праці рабів і фінансового пограбування провінції. Знову головною цінністю стала земля. Так Рим перетворився на центр паразитичного споживання і у 476 р. пав під натиском варварів.

Падіння Рима знаменувало кінець рабовласницької формації в цілому. Боротьба патрициїв і плебеїв завершилася досягненням рівності цивільних прав для усіх вільних людей.

2) Економічна думка Стародавнього Риму особливу увагу приділяла питанням раціональної організації рабовласницьких господарств, проблемам рабства, аграрним проблемам:

– *Катон Старший* (234 – 149 до н.е.) у трактаті «Землеробство» визначає, що зразкове господарство – це переважно самозабезпечуване натуральне господарство з певною ринковою орієнтацією. Основну увагу він звертає на організацію праці рабів, хоча і допускає залучення до роботи в господарстві вільних громадян (але тільки як тимчасовий і допоміжний захід);

– *Варрон* (116—27 до н.е.) у праці «Про сільське

господарство» описує зростання товарності рабовласницьких господарств та їх перетворення на господарства напівнатурального – напівтоварного типу. Головна мета землевласників – користь, тобто отримання доходу. Він визначив, від чого залежить дохідність маєтку, і запропонував систему заходів для її підвищення. Визнаючи низьку продуктивність праці рабів, вважав, що вигідніше користуватися працею найманих працівників;

– *Колумелла* (I ст. н. е.) у доробку «Про сільське господарство» описав стан античного сільського господарства в період кризи рабовласництва;

– проекти аграрних реформ братів Гракхів — Тіберія (162—133 до н.е.) і Гая (153—121 до н.е.) були спрямовані на вирішення проблеми розвитку земельних господарств;

– ідеї раннього християнства (починаючи з I ст. н.е.) вперше поставили питання про рівність людей; засуджувалась соціальна нерівність, зокрема поділ людей на багатих та бідних; заохочувались принципи загального обов'язку працювати, розподілу за працею тощо. Представником економічних поглядів раннього християнства був Августин Блаженний (354 – 430).

У цілому зазначені праці свідчать про еволюцію економічних поглядів на раціональну організацію господарства і управління ним. Вони є відображенням суспільних, моральних і економічних норм, що були притаманні державам Античного Світу.

1.6. Господарський розвиток України у праісторичні часи

Територія України була заселена із найдавніших часів. Перші людські поселення з'явилися тут приблизно 1,5 млн. років тому. До них відносяться Королеве, Рокосове у Закарпатті, Лука-Врублівецька над Дністром, Амвросіївка у Донбасі, Кіік-Коба в Криму тощо. Люди селилися в основному на півдні сучасної України, їхнє житло нагадувало курені, накриті шкурами звірів. Важливим досягненням тогочасних людей було

вміння обробляти кремій, кістку, ріг. Основними заняттями були збиральництво та полювання. Таким чином можна зробити висновок, що територія України в добу палеоліту (ранній кам'яний вік) належала до високорозвинених регіонів світу, а господарські досягнення її населення були значними.

У добу мезоліту (середній кам'яний вік) природно-кліматичні умови проживання людей змінилися, важливим заняттям їх стало рибальство. У цей же час було винайдено гарпуни, лук, стріли, рибальські снасті. Велике значення мали спроби приручити диких тварин, створити водні транспортні засоби (плоти, човни). В Україні мезолітичні пам'ятки датуються IX-VI тис. до н.е. і зустрічаються по всій території.

В епоху неоліту (новий кам'яний вік) відбулася так звана «неолітична революція», значення якої в історії людства важко переоцінити. У цей час відбувається перехід до відтворюючого господарства. Він тривав в Україні з другої половини IV до II тис. до н.е. Найвідомішою культурою цього періоду була трипільська, найменування якої походить від с. Трипільля на Київщині. Трипільці селилися майже на всій території сучасної України. Мали постійне житло чотирикутної форми, будоване з дерева і глини, покрите соломкою або очеретом. Основним заняттям трипільців було хліборобство. Сіяли ячмінь, жито, пшеницю, просо, вирощували садово-городні культури, які сьогодні добре відомі в Україні. Землю обробляли дерев'яною мотикою з кам'яним чи кістяним наконечником, пізніше — ралом. Зерно мололи жорнами. Збіжжя жали кістяними або крем'яними серпами. Займалися трипільці розведенням великої та дрібної рогатої худоби, а також коней та свиней. У трипільців було добре розвинене ремесло. Виготовляли керамічний посуд, оздоблений умілими майстрами. Зародилися прядіння і ткацтво, завершилося формування техніки обробки каменю. Трипільці вдосконалили лук, стріли, сокиру, використовували наземний транспорт — лижі, віз, сани, волокушу. Худобу використовували як тяглову силу.

Трипільці були праосновою українського народу, їхні господарські здобутки ставлять трипільську культуру поруч із шумерівською, мікенською культурами, дають підставу

сучасним науковцям вважати трипільців одним із найцивілізованіших народів неолітичної доби.

На території України Трипільська культура була поширена у Лісостепу — від Верхнього Дністра на Заході до Середнього Дніпра на Сході. Час її існування: друга половина шостого — перша чверть третього тисячоліття до Христа. На землях України нині відомо близько 2000 трипільських пам'яток: поселень, могильників, курганів. Понад 100 років досліджують цю давню цивілізацію археологи, здобувши під час розкопок важливий матеріал для відтворення давньої історії, відкривши тисячі шедеврів давнього мистецтва.

Розселення людності Трипільської культури на теренах Лісостепу сприяло зростанню її чисельності та добробуту. Не всі відомі нам трипільські поселення існували одночасно, адже їх мешканці періодично переносили свої поселення на нове місце. Тому ідея циклічності, повторюваності набула особливого змісту і значення у світогляді давніх землеробів краю. На полях вони вирощували півчасті пшениці, ячмінь, горох, бобові посіви, на думку палеоботаніків, були чистими, а поля використовували тривалий час. Врожай збирали серпами з кремінними вкладниками.

Трипільська культура багатогранна і самобутня. Її характерними ознаками в економічній сфері були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; селищний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних; у сфері суспільних відносин — перехід від матриархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки.

Збереглися зроблені трипільськими майстрами глиняні моделі жител та храмів. Серед них є двоповерхові. Існування у трипільців кількоповерхових споруд засвідчується також розкопками залишків міських кварталів. Міжповерхові перекриття робилися з дерева та обмащувалися глиною, як і стіни. Другий поверх, звичайно, був житловим, а перший — господарчим. Підлогу і стіни фарбували в червоний і білий кольори, вкривали геометричним орнаментом, який мав

оберігати мешканців від ворожих сил. Житлові кімнати опалювали відкритими вогнищами та печами. Вздовж однієї з стін робили довгу глиняну лаву — на неї ставили посуд. Поруч часто робили глиняні ночви, в які вмонтовували камені для розтирання зерна на борошно.

Початком залізної доби в Україні вважають XII — VIII ст. до н. е. Вона пов'язана з кіммерійською, скіфосармато-античною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство. Широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізобробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг. Населення України підтримувало тісні контакти із стародавніми сусідніми цивілізаціями. У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали Пшеворська, Зарубинецька і Черняхівська. Вони охоплюють I ст. до н. е. — VII ст. н. е. У цей час удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III-IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх утворень — держави антив.

Господарство скіфів. Скіфи проживали на наших землях у VII ст. до н. е. — III ст. н. е. Про їхнє господарське та культурне життя нам відомо в основному з даних археології. У V ст. до н. е. Скіфію описав батько давньогрецької історії Геродот. Її населення він поділяв на: скіфів-землеробів, кочових скіфів і царських скіфів. Скіфи-землероби жили осіло, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, часник, цибулю тощо. Скіф-кочівники займалися скотарством. Царські скіфи — панівна верхівка державного об'єднання, збирали данину з підлеглих племен, служили у війську, воювали. Незважаючи на те, що Геродот вважав скіфів одним народом, є підстави вважати скіфів-землеробів народом-автохтоном, предком українського народу.

Скіфи добували також сіль, солили рибу, збували її сусіднім народам. Важливим заняттям було ремесло, про рівень розвитку якого свідчать знахідки у розкопаних царських курганах.

Скіфські ремісники володіли технологією виплавки міді та заліза, виготовляли зброю, військову амуніцію. У скіфських курганах знайдено численні ювелірні вироби надзвичайно складної роботи (скіфська пектораль тощо).

Добре розвиненою була торгівля між скіфськими племенами та грецькими містами-колоніями. Скіфи вивозили хліб, солону рибу, полотно, мед, віск, хутро, а ввозили різні вина, золото і срібло, вироби з дорогоцінних металів, зброю, дорогі тканини та інші товари.

З європейських культур залізного віку одна з найяскравіших і найцікавіших для нас — скіфська культура (VII ст. до н. е. — III ст. н. е.). Скіфська культура — це культура величезного світу кочових, напівкочових і землеробських племен, що жили на широкому просторі Євразії — в Північному Причорномор'ї, на Кубані і на Алтаї. Збереглася велика кількість скіфських могильників і городищ.

Про художні можливості скіфів можна судити по прикладному мистецтву, пам'ятки якого знайдені в похованнях: прикраси, парадна зброя, кінська упряжь, посуд. Всесвітню популярність отримала золота пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. Головним мотивом прикраси предметів були зображення тварин в звіриному стилі: оленя, лося, ведмедя, коня, птахів, рибу.

Серед відомих скіфів:

Анахарсіс— один із засновників європейської, «грецької», античної філософії, один із «7 мудреців античності».

Мардоній— вчитель імператора Юліана Відступника(331—362 рр.), освічений, хрещений християнин, у 358р. прийняв римське громадянство.З 359 по 376 - на римській службі.Великий шанувальник філософії епохи язичництва, євнух.Служив при трьох імператорів, отримавши звання префекта-(360р.), хоча майже не служив в римській армії.

Антеї-один з найвеличніших постатей в українській та світової історії.Поціновувач грецької мудрості та військової справи.

Історія сарматського світу посідає важливе місце в давній історії нашої держави. Навіть період з III ст. до н. е. по IV ст. н. е. в історії України має назву «сарматська доба». Формування

племен сарматів починається від такої ж глибокої давнини, як і походження скіфів. Перший етап історичного розвитку сарматів пов'язаний з савроматами (давньоіран. «saoromant» — «той, хто носить меч»), сусідами скіфів на сході, і за часом збігається з розквітом скіфської культури в Північному Причорномор'ї. Археологічні пам'ятки савроматів є досить близькими до скіфських.

У II—I ст. до н. е. Скіфія почала називатися Сарматією. Річка Танаїс (Дон) вважалася межею між Європейською Сарматією (Східна Європа) і Азіатською Сарматією, до якої належали і кавказькі землі. Скіфські племена ввійшли до складу союзів сарматів. В ранньосарматський час Північне Причорномор'я населяли язиги та роксолани, яких відносять до західних сарматів, в середньосарматський — язиги з Північно-Західного Причорномор'я відкочували на Угорську рівнину, а їхню територію зайняли прийдешні з Поволжя — Подоння аорси, східні сармати. На сході Лівобережжя в другій половині I — на початку II ст. н. е. мешкала аланська орда Язиги та Роксолани. Першими сарматськими племенами на території сучасної України були Роксолани та язиги, що зайняли степи Північного Причорномор'я. Близько 125 р. до н. е. вони створили могутню, хоч і не надто міцну федерацію, виникнення якої пояснюють необхідністю протистояти тиску східних племен сарматів. Ймовірно, це була типова для кочівників рання держава на чолі з плем'ям царських сарматів.

У цілому сарматський період в історії військової справи — це час, коли зростає значення важкоозброєної кінноти і прийомів ближнього бою. Своєрідною особливістю суспільного ладу сарматів, особливо в ранній, савроматський період, було високе становище жінок в родині та суспільстві. Вони були не лише хранительками вогнищ і вихователями дітей, але і воїнами нарівні з чоловіками. Знатні жінки нерідко виконували почесні жрецькі функції. Показово, що в могилу померлої жінки, навіть дівчинки, нерідко клали, окрім прикрас, і предмети озброєння. Також грецький історик зазначав, що їхні жінки «їздять верхи на полювання з чоловіками і без них, виходять на війну і носять однаковий з чоловіками одяг... жодна дівчина не виходить заміж, поки не вб'є ворога».

Сарматам було притаманне семибожжя з провідним культом бога війни, якого уособлює меч, а також поклонінням сонцю та вогню. Одним з головних культів був культ коня. Коням приносили жертви, і коней приносили в жертву. Правда, найчастіше сармати, жаліючи коня, клали в могилу господаря його символ — узду. Для культури савроматів і сарматів раннього періоду притаманним був звіриний стиль, подібний до скіфського: прикраси, одяг, зброя, посуд і інші побутові предмети прикрашали стилізованими зображеннями (плоскими, гравірованими, рельєфними, об'ємними з золота, бронзи, кістки, рогу, каменя) тварин.

У VIII-VI ст. до н. е. стародавні греки розпочали колонізацію Північного Причорномор'я. Найдавнішим на території України було грецьке поселення на острові Березань, засноване в VII столітті до н. е.. Найбільшими грецькими колоніями в Причорномор'ї були: Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського); Ольвія (біля села Парутино, на правому березі Бузького лиману); Керкінітида (на місці сучасної Євпаторії); Херсонес (на території сучасного Севастополя); Феодосія, Пантікапей (на місці сучасної Керчі). Виникнувши як колонії грецьких міст-метрополій, античні міста невдовзі стали самостійними рабовласницькими містами-державами. Ольвія, Тіра, Херсонес і деякі інші впродовж свого існування були самоврядними містами — полісами. Міста, засновані на узбережжі Керченської протоки, в V ст. до н. е. ввійшли до складу Боспорського царства, яке утворилось 480 р. до н. е.

Причинами грецької колонізації було перенаселення міст-полісів, нестача придатної для обробітку землі, продуктів харчування, соціальна й політична боротьба, посилення торгового обміну.

З початку III ст. н. е. через кризу рабовласницького ладу почався занепад античних міст, а навала гунів (IV ст.) призвела до їхньої загибелі. Проте деякі грецькі міста продовжили своє існування, зокрема Херсонес (Корсунь руських літописів) остаточно був зруйнований 1399 року, а Білгород-Дністровський ЮНЕСКО віднесло до 10 найдавніших міст світу з безперервним існуванням.